

UČINKI SMISLA V PSIHOANALIZI

ANA ŽERJAV

V svojem prispevku se bom osredotočila na vprašanje, kako je mogoče o smislu razmišljati v psihoanalizi, pri čemer se bom oprla na tri koncepcije smisla, ki jih lahko izluščimo iz različnih etap Lacanovega dela.¹

Uvodoma naj na kratko pojasnim, zakaj se mi zdi v Lacanovem poučevanju vprašanje smisla zanimivo in tudi danes, morda zlasti danes, izjemno aktualno. V okviru historične bilance je znano, da je Lacan svoj prispevek k smislu vpeljal skozi zvestobo Freudu, ki je bila mišljena kot intervencija proti psihologizaciji psihoanalize v IPA. Reartikulacija smisla je zanimiva predvsem zaradi konteksta, ki je Lacana in psihoanalizo prisilil v ponovni premislek statusa nezavednega, vprašanja govornice in subjekta ter seveda vprašanja psihoanalitične prakse. Z nekoliko nujne poenostavitve bi lahko postavili hipotezo, da je bila tematizacija smisla torišče Lacanove teoretske in praktične intervencije. Smisel je točka, na kateri je Lacan prekinil s prevladujočim *sensus communis* psihoanalitičnega esteblišmenta. In moj tukajšnji prikaz logike oziroma topologije smisla bo temeljil na predpostavki, da je smisel, ki se mu kasneje doda moment nesmisla, tekom celotnega Lacanovega poučevanja funkcioniral kot stožer psihoanalitičnih odločitev. Smisel je tista točka Lacanovega dela, ki psihoanalizo ohranja v nenehni napetosti do psihologizma zdravega razuma, do transcendence Drugega in do relativizma načela realnosti.

Wittgensteinov smisel

Za elaboracijo tega, kje psihoanaliza zajame smisel, bom vzela neko filo-

¹ Članek je nekoliko predelana verzija prispevka na kolokviju z naslovom »Smisel in nesmisel v sodobni filozofiji, psihoanalizi in politiki«, ki je potekal na Filozofskem inštitutu ZRC SAZU novembra 2006.

zofska tematizacijo smisla, in sicer Wittgensteinov *Logično-filozofski traktat*.² Wittgenstein se namreč v *Traktatu* približa točno tisti razsežnosti smisla, na katero se je kasneje, sicer po čisto drugi poti, zlasti prek vplivov lingvistike, oprla tudi Lacanova psihoanaliza.

Traktat je v osnovi knjiga, ki podaja definicijo tvorjenja smiselnih stavkov in s tem povezanega statusa znanosti, logike in etike. Eden od temeljnih Wittgensteinovih aksiomov trdi, da so stavki slike sveta. S ključno podmeno, znano pod imenom stavčnega atomizma, ki pravi, da je vsak stavek natanko ena sama slika, oziroma drugače, da je en stavek slika natanko ene reči. Gre za razmerje 1:1, torej en stavek, ki mu ustreza ena in samo ena reč. Nadaljnja usoda atomarnih stavkov, ki v logiki funkcionirajo kot zaključene enote, njihovo povezovanje v jeziku in pomeni, ki jih tvorijo, vse to je seveda problem, toda Wittgenstein na tej strogo logični ravni vztraja pri tem, da je govornica, če jo očistimo vseh napačnih rab, v temelju enoznačna ali celo enosmiselna. V kolikor je mogoče jezikovni logiki pripisati status znanosti, se smisel, očiščen običajnega pluralizma, umešča na ontološko raven imenovanja, se pravi tistega konstitutivnega momenta govornice, ki meri na točko same preslikave reči v jezik in s tem rojstva, začetka besede:

B	B	B
↑	↑	↑
R	R	R

Te strogo logične povezave med rečmi in besedami so edino, kar se od izkustva in od vsakdanje govornice vpisuje v režim nujnega. Vse drugo, se pravi vse, kar ni v pristnem pomenu besede atomarno, temveč zadeva korelacijo med besedami ($B \rightarrow B$), je kontingentno, in po Wittgensteinu ne more biti predmet logične znanosti. Toda že na tej čisto logični oziroma ontološki ravni Wittgenstein po neki imanentni nujnosti tvorjenja smiselnih stavkov zdrsne v etiko. Kar lahko zaostriamo v postavko, da Wittgensteinov stavčni atomizem stoji in pade z enačbo, ki jo vpelje med ontologijo (oziroma znanostjo) in etiko. Logična identiteta ontologije in etike je pogoj, da se lahko logika etablira kot znanost. In sicer zato, ker je ontološki postopek logičnega atomizma nerazločljiv od prepovedi, ki regulira njegovo pravilno rabo. Ta prepoved se nanaša na privativni modus smisla, ki se dodaja njegovemu afirmativnemu modusu. Wittgenstein na str. 65 v *Traktatu* pravi, da je smisel tisto, kar stavki trdijo, vendar pod predpostavko, da obstaja med izrekanjem in kazanjem radikalna antinomija. Drugače rečeno, obstaja nekaj, kar stavek

² Prim. Ludwig Wittgenstein, *Logično-filozofski traktat*, MK, Ljubljana 1976.

sicer kaže, vendar pa tega po definiciji ne more izreči. To neizrekljivo vsakega stavka je njegova logična forma, ki je hkrati tudi logična forma sveta, se pravi ne le logična forma nekega partikularnega stavka, temveč logična forma celote tistega, o čemer se stavki izrekajo. Stavki so torej smiselni, če so enoznačne preslikave elementov sveta, pri čemer pa ostaja sama operacija te preslikave za stavek neizrekljiva. Stavek o preslikavi ne more reči ničesar, vendar pa jo v tem, ko nekaj izreka, implicitno tudi že kaže. Smiselni stavek je skratka rezultat, ki ga dobimo z enolično preslikavo reči v jezik, hkrati s tem smislom pa nujno nastopi tudi preostanek (ne)smisla, neizrekljiva logična forma stavka, torej operacija preslikave, ki se skozi smiselni stavek sicer kaže, vendar hkrati predstavlja mejo in prepoved samega stavka. Ta dvojnost, podvojitve atomarnih, smiselnih stavkov na izrekljivo in neizrekljivo, razcep smisla na smisel in nesmisel, je drugo ime za Wittgensteinov smisel. Tako da lahko rečemo, da je stavek smiselni samo v primeru, če je hkrati tudi prepovedan, oziroma drugače, da je vsak smiselni stavek vselej že svoja lastna prekoračitev. Smisel je, tako kot subjekt – in tu se že nakazuje strogo logična povezava med smislom in subjektom –, meja sveta, meja samih stavkov, kolikor zaseda natanko tisto področje avtoreferenčnosti, ki je, če naj ohranimo njihovo smiselnost, za govorico prepovedano. Wittgenstein konec koncev pristane na krožni definiciji smisla: stavki so smiselni pod pogojem, da enoznačno slikajo svet in da hkrati o smislu te preslikave ničesar ne izrekajo, temveč to zgolj kažejo. Oziroma, če zaostriamo: stavki so smiselni, če o svojem lastnem smislu molčijo. Znanstvena jasnost jezika je vezana na prepoved osmišljanja smiselnih stavkov, se pravi na prepoved, da bi stavki izrekli svoj lastni smisel. Tvorjenje smiselnih stavkov skratka pogojuje prepoved metapozicije, ki iz jezika v njegovi znanstveni opredelitvi izključi možnost formulacije paradoksov, kakršen je, denimo, tisti paradoks, ki je filozofijo mučil že od nekdanj – sloviti paradoks lažnivca. Logična znanost je torej enoznačna, toda za ceno tega, da izključi konstitutivni razcep naravne govorice: razcep na smiselno izjavo in na možnost, ki jo ponuja sleherna govorica, na reflektivno operacijo izjavljanja o tej smiselni izjavi. Razcep na smisel kot objekt oziroma kot izjavo in na izjavljanje o tem objektu-smislu. In natanko na tem prepovedanem mestu je celoten *Traktat* kot knjiga o logiki smisla. Odtod Wittgensteinova metafora, da je treba lestev, ko smo po njej enkrat splezali, odvreči – ko osmislimo smisel stavkov, se izkaže, da je osmišljanje postopek, ki ga logika smisla prepoveduje. Logika smisla se lahko odvije zgolj kot svoja lastna prepoved. Pri čemer pa ostane sam status te retroaktivne prepovedi glede na utemeljitev znanstvene ontologije paradoksen: prepoved namreč nastopi na točki, kjer se v logiki jezika razpre možnost paradoksa. Etika torej nastopi zato, da ontologiji jamči njen smisel in prepreči nastajanje

protislovij – ontologiji prepreči njen zlom. Logika smisla, ki utemelji znanstvenost jezika, je potemtakem logika, za katero se naposled izkaže, da je bila natanko kot definicija logične znanosti, ki se izreka o pogojih možnosti tvorjenja smiselnih stavkov, operacija, ki je popolnoma odvečna, nemožna in za govorico, če naj bo znanstvena in smiselna, pravzaprav prepovedana.

Sicer bi bilo zanimivo preučiti, kako se Wittgensteinu vprašanje etike kot nekakšen odmev te imanentno etične zahteve vsakega stavka eksplicitno postavi šele ob koncu *Traktata*. Na str. 161 na primer pravi, da mora biti »smisel sveta zunaj njega« oziroma da je »etika transcendentna«. Natanko tako, kot je že vsak smiselni stavek zunaj samega sebe oziroma kolikor sam sebe transcendirata. Etika, ki je transcendentna svetu, je analogna etični razsežnosti stavčnega univerzuma.

Wittgensteinova etična maksima, ki nastopi kot logični preostanek *Traktata* in po kateri je treba o tistem, o čemer ne moremo govoriti, molčati, pravzaprav priča o nemožnosti utemeljitve logične znanosti. Etika nastopi kot regulativ, ki se vpiše na točko nemožnega ontologije. Nemožno torej ni le nemogoče, temveč je poleg tega še prepovedano, in sicer zato, da se lahko logika smisla vzpostavi kot znanost. Ključna glagola Wittgensteinovega imperativa molka tako sodita v dva različna reda: o čemer ne *moremo* govoriti – glagol »moči«, *können*, sodi v polje ontologije, se pravi pogojev možnosti izrekanja smislov –, o tem moramo molčati – glagol »morati«, *sollen*, pade v polje etike, ki je na točki nemožnega preostanka konstituiranega smisla sveta in stavčnega univerzuma kot takega.

Smisel v preteklem prihodnjiku

Če Wittgensteinov dispozitiv obrnemo k Lacanu, dobimo njegovo osnovno ambicijo: Lacana je namreč v izhodišču zanimala natanko ta neizogibna in obenem prepovedana dimenzija Wittgensteinovega smisla. Smisel ga je zanimal kot tisti fenomen v govorici, ki priča o tem, da naravna govorica po definiciji ne more izreči vsega smisla, da je smisel točka njenega lastnega razcepa. Lacan je psihoanalizo usmeril k tistemu imanentnemu smislu stavkov, ki ga smiselni stavki implicitno proizvajajo kot svojo logično formo, vendar o njem hkrati molčijo. Zato Lacan, v nasprotju z Wittgensteinom, znanosti ni utemeljil na preskriptivni zamejitvi možnosti njene aplikacije. Ravno narobe, psihoanalizo je koncipiral kot prakso, ki se odpira proti smislu, ki sloni na tem, da ta nemožni, nični, odsotni smisel govora, njegovo logično formo realizira znotraj njega samega. Lacanova začetna stava je bila, da je smisel neizgovorljivo govora, ki pa ga je mogoče skozi analitični del *v celoti* ude-

janjiti znotraj tega govora. In ultimativna točka analize, kakršno predstavi na primer v svojem prvem Seminarju v obliki postopne spiralne dialektike subjekta in drugega, je popolna realizacija resnice nezavednega oziroma realizacija subjektive biti, realizacija smisla na ravni simbolnega reda.

Takšna afirmacija smisla nezavednega, ki ga subjekt skozi analizo dovrši v simbolnem, se eksplicitno loči od vsaj dveh drugih koncepcij smisla. Prva je psihologistična, pri čemer bomo psihologijo razumeli kot postopek *identifikacije* nezavednega oziroma podzavestnega, zavesti zunanega smisla. Za psihologistično dispozicijo je smisel subjektivni *a priori*, bodisi v obliki imaginarnega, objektivnega smisla realnosti, na raven katerega je treba v analitičnem procesu postaviti jaz – smisel funkcije jaza kot instance, ki enoti in sintetizira izkustvo, je v tem primeru norma tistega jaza, katerega enotnost razjedajo simptomatski vdori –, bodisi ima smisel obliko dane, imaginarno-simbolne nezavedne tvorbe, travme, želje, perverzije, fantazme, ki jo je treba spraviti na površje – osnovna paradigma takega nazora so Jungovi arhetipi, se pravi obča mesta nezavednega, ki naj jih subjekt v analizi pripozna za svoja lastna, torej podzavestne, obččloveške predpostavke. In, rečeno mimogrede, če je Freudovo delo zanimivo prav zaradi vztrajanja v precepu, v neodločljivosti med ontogenezo in filogenezo, pa na tej točki ni mogoče spregledati Jungove eksplicitne diskreditacije ontogeneze v korist filogeneze – singularnost subjekta se v primeru osmišljanja nezavednega skozi primarne, temeljne tipe duševnosti, ki jo vzročno determinirajo, izniči v univerzalnosti človeške vrste.

Lacan gre v boju proti psihologizaciji nezavednega celo tako daleč, da psihoanalizo na nekem mestu eksplicitno *izenači* z realnostjo. Zastavek je seveda velik, saj je psihoanaliza kot praksa, ki obravnava nezavedno, s tem postavljena na čisto simbolno površino. Nezavedno tako ni neki onstran realnosti, ki je bodisi subjektiven bodisi objektivni, temveč nastopi v specifični simultanosti z izkustvom, ki ga sicer posreduje. Psihoanaliza je tu mišljena kot praksa stroge imanence nezavednega:

[...] psihoanaliza, se pravi tisto, kar neki postopek odpre kot izkustveno polje, *je* realnost. Realnost je v njej postavljena kot absolutno enoznačna. [...] Mistično privzetje nekega smisla onstran realnosti ali kakršnega koli univerzalnega bitja, ki se v njej manifestira skozi podobe – ali je to združljivo s freudovsko teorijo in s psihoanalitično prakso? – Kdor bi psihoanalizo jemal za takšno, bi se gotovo motil. Glede na to, da naj bi služila za pregledovanje 'notranjega izkustva', je to za ceno, da je treba že v izhodišču spremeniti njegov status.³

³ Jacques Lacan, »De la psychanalyse dans ses rapports avec la réalité«, v: *Autres*

Če je osnovna topološka orientacija psihološke doktrine notranjost, ki v onstranstvu površine predpostavi zavesti odtegnjeno globino, temačno stran duševnosti, ki hrani skrivnosti človeške želje in njene zgodovine, potem psihoanaliza za Lacana topološko gledano ne nastopi na drugi, temveč na isti strani površine psihične realnosti. Kot je znano, je Lacan v psihoanalizo vpeljal vrsto topoloških modelov, ki so sprevrgli klasične dihotomne in opozicijske predstave prostora. Psihoanalizo je skonstruiral v prostoru, v katerem je mogoče klasične izključujoče opredelitve misliti skupaj. Denimo Möbiusov trak, ki ga konstituira dozdevek dveh strani, prave in narobne, ki pa sta med seboj povezani z zasukom, ki med njima vzpostavi kontinuiteto. S prave strani je torej mogoče neposredno preiti na narobno stran in obratno. Oziroma drugače, zahvaljujoč zasuku, ki geometrijski trak obrne za 180 stopinj, je prava stran vselej že narobna in obratno. Namesto dveh ločenih, a v temelju homogenih entitet, je torej treba misliti dve heterogenosti hkrati. Če odmislimo eno, vedno izgubimo tudi drugo, in ko izberemo eno, smo vedno že izbrali obe.

Ta topološki ekskurz bi v navezavi na smisel evociral naslednje: doktrina tako imenovane *ego psihologije* svojo prakso definira kot postopek, ki iz nezavednega kot nedostopnega onstrana zavesti izlušči neki arhaični smisel, s čimer absorbira nesmiselne deviacije in stranpoti nezavednega. Toda če naj ostane jaz gospodar v lastni hiši, potem mora biti tisto, kar najde onstran tega, kar je, identično njemu samemu. Realizacija smisla v takšnem dispozitivu funkcionira kot identifikacija nezavedne forme-arhetipa, za katerega je analiza golo prizorišče, oder, na katerem se nezavedno odigra vpričo analitika, ki je v tem primeru nema priča takšnega razvoja drame, kakršnega je v analizantovem nezavednem že predpostavil. Smisel in nezavedno tu nista zadevi subjekta, temveč analitikova vednost, s katero se analizant ob izteku analize identificira.

Drugi rob Lacanove vpeljave subjekta smisla kot subjekta nezavednega je, pogojno rečeno, strukturalizem. Pogojno rečeno zato, ker Lacanovo razmerje do strukturalizma ni bilo enoznačno, kolikor je določene poteze strukturalističnega programa ohranil ali zaostрил, določene zavrgel.⁴ Kljub temu pa je mogoče strukturalizem vsaj kot izhodiščni program identificirati z določenim postopkom, ki se manifestira kot neposredni obrat psihologistične pozicije. Če namreč psihologizem vztraja na ekspozičiji izvornega smisla biti, potem strukturalizem ne vztraja na ontologiji prezence oziroma prisotnosti biti, temveč na ontologiji diference: strukturalizem je ontologija

Écrits, Seuil, Pariz 2001, str. 351–352.

⁴Za razmerje Lacanove psihoanalize do strukturalizma prim. Jean-Claude Milner, *Ĵasno delo*, ZRC SAZU, Ljubljana 2005, in *Strukturalizem*, Krtina, Ljubljana 2004.

čistih razlik. Struktura je čista negativnost, ki nastane tako, da popolnoma nedoločene, amorfne gmote v nekem trenutku trčijo druga ob drugo, pri čemer ta popolnoma kontingentni dogodek proizvede reze, delitve, ki vzniknejo kot lastnosti zgolj glede na razliko do vseh drugih lastnosti. *Ens* ali entiteta je za strukturalizem posledica čistega negativizma strukture, ki predhodi vsaki možni (označevalni) artikulaciji vrednosti.

V čem bi bil torej za Lacana problem te osnovne strukturalistične postavke? V tem, da tako koncipirana struktura pogoltne subjekta. Za strukturalizem sta pojma subjekta in strukture v strogi antinomiji: struktura na negativen način determinira celoto svojih učinkov, vključno in zlasti z učinkom subjekta. Subjekt je, daleč od tega, da bi bil agens strukture oziroma njen dejavni vzrok, goli strukturni člen, ki v njej zasede predisponirano mesto. Za strukturalizem je klasična koncepcija subjekta arhaizem, ki je v preučevanju simbolne realnosti brez vsake epistemološke vrednosti.

Če tu anticipiram Lacanovo postavko, po kateri je »subjekt učinek označevalca«, bi zanjo lahko rekli, da drsi med dvema poloma: na eni strani se loči od psihologističnega jaza, ki se govorce dozdevno pollašča za svoje lastne smotre, na drugi pa od strukture, ki subjekta determinira kot eno od svojih posledic. Domet te postavke torej ni preprosto v tem, da lahko označevalna struktura vnaprej določi pojavitev subjekta. Poanta te teze, ravno nasprotno, odločilno sloni v tem, da je subjekt sicer determiniran učinek strukture, se pravi, da ga govornica določa v njegovi biti, in ne obratno, vendar pa je hkrati tista točka, kjer ta samozadostni označevalni determinizem strukture odpo-ve. Subjekt v strukturi nastopi nepričakovano, na podlagi strukture ga ni mogoče predvideti, nikoli ni tam, kjer bi ga lahko predpostavili. Če tu pozvam Milnerjevo formulacijo, je subjekt za Lacana ne-katerakoli lastnost katerakoli strukture,⁵ se pravi tisti nujni preostanek poljubnih struktur, ki prepreči, da bi se v determiniranju svojih lastnosti v celoti prekrivale. Subjekt torej ni agens strukture, temveč njen učinek, toda ne katerikoli učinek, temveč natanko tisti, pri katerem označevalni determinizem trči na svojo notranjo mejo. Subjekt je dokaz, da je struktura živa in da se lahko v pravem pomenu realizira šele skozi subjektivno dejanje, ki anticipira njen smisel.

Vzemimo torej realizacijo subjekta smisla v precepu med dano prezenco smisla in načelom determinizma razlik oziroma determinizmom strukturnih mest. Lahko bi rekli, da Lacanov subjekt smisla odgovarja na staro filozofsko vprašanje o univerzalijah, ki dobi v psihoanalizi dvojno obliko: prvič, ali je mogoče kontingenco nezavednega spraviti na stopnjo univerzalnosti arhetipov; in drugič, ali nezavedno, če sprejmemo, da je strukturirano kot

⁵ Prim. J.-C. Milner, *Žasno delo, op. cit.*

govorica, participira na univerzalnem že po tem, da je strukturirano? Spor o univerzalijah nastopi kot dvojno vprašanje o smislu: ali je subjekt zvedljiv na skupni smisel in ali je struktura edini možni smisel subjekta? Lacan odgovor na to vprašanje formulira kot inavguracijo temeljnega zastavka psihoanalize, in to natanko v *Rimskem govoru*, ki ga lahko v celoti beremo kot komentar spora o univerzalijah: univerzalno polje govornice ali partikularna funkcija govora? Kako lahko psihoanaliza medsebojno artikulira ta dva člena, upoštevajoč, da sama ni ne na strani imaginarnega formalizma psihologije ne na strani simbolnega determinizma struktur in še manj na strani partikularizma zdravega razuma? Lacanov subjekt smisla v tem pogledu odgovarja na tri aspekte: na dejstvo, da za psihoanalizo ni skupnega, ni Enega smisla, da smisel za psihoanalizo ni goli učinek strukture in da psihoanaliza ni niti praksa, ki bi merila na produkcijo partikularnih smislov, na brezmejno množstvo smislov. Psihoanaliza je kot praksa mogoča samo, če v partikularnosti subjektovega govora izsili univerzalni moment govornice, če prazni govor prisili, da v sebi realizira polni smisel. Takšen smisel, ki ni ne smisel nezavedne danosti ne smisel kot učinek negativnega determinizma strukture, je mogoč zgolj kot smisel v preteklem prihodnjiku, smisel, katerega logični čas je čas prenatrjenega trenutka sklepa:

To, kar se realizira v moji zgodovini, ni preteklost, definirana s tem, kar je bilo, ker to ni več, niti perfekt tega, kar je bilo, v tem, kar sem, temveč *pretekli prihodnjik* tega, kar bom za to, kar ravnokar postajam.⁶

Oba diferencialna stavka te definicije zgodovine lahko beremo natanko kot odmik na eni strani od psihologije transcendence smisla biti (zgodovina ni *pretekla* preteklost, se pravi to, kar je nekoč bilo, pretekle travme, bolj ali manj boleča življenjska zgodba) in na drugi strani lahko definicijo beremo tudi kot odmik od transcendence strukture (zgodovina ni *sedanja* preteklost, tista, ki še vedno determinira mojo lastno prisotnost). Zgodovina je strogo imanentna govoru, in cena, ki jo mora plačati za to imanenco, je ta, da je lahko kot zgodovina v simbolnem šele realizirana, pri čemer se sama realizacija ujame v časovno zanko: zgodovina je lahko edino to, kar se kot kontingenca preteklosti v sedanjosti realizira kot bodoča nujnost:

Bodimo kategorični: v psihoanalitični anamnezi ne gre za realnost, temveč za resnico, zakaj polni govor ima ta učinek, da preureja naključ-

⁶J. Lacan, »Funkcija in polje govora in govornice v psihoanalizi«, v: *Spisi*, Društvo za teoretsko psihoanalizo, Ljubljana 1994, str. 119 (malenkost preoblikovan prevod).

nosti preteklega in jim daje smisel bodočih nujnosti, kolikor jih konstituirata tisto malo svobode, s katero jih subjekt spravlja v prisotnost.⁷

Drugače rečeno, tisti smisel, ki zanima psihoanalizo, ni učinek smisla, ki ga ima na analizanta prepoznanje njegove lastne preteklosti s strani Drugega, psihoanalizo prav tako ne zanima smisel kot determinirajoči vzrok njegove pripovedi, temveč smisel, ki nastopi tako rekoč v zevi med vzrokom in učinkom, se pravi tisto, kar se *bo bilo* kot smisel šele realiziralo. V tem pomenu je psihoanaliza aksiomatična, saj gradi na postavki, ki ne izvira iz realnosti, ampak se ji doda, s čimer hkrati odloči njeno lastno resnico. Smisel je torej moment, ki ni ne dan ne determinirajoč, temveč proizveden kot tisto, kar pretvori kontingenco zgodovine v usodno nujnost. Subjekt smisla je v pravem pomenu besede *postajanje* svoje lastne usode, »pretekli prihodnjik tega, kar bom za to, kar ravnokar *postajam*«. Psihoanaliza, ki postavlja nezavedno pod pogoj imanence govora, zaradi česar nezavedno ni ne onstran ne tostran zavesti, sedanjosti onemogoča dostop do preteklosti. Preteklost je zanjo nemogoča, ne obstaja: doseže jo lahko šele skozi časovni obrat, skozi odločitev, postavko, izum njenega bodočega smisla. Preteklost je torej mogoča s stavo, da je subjekt v postajanju smisla to, kar bo vselej že bil. Zgodovina se izčrpa v simbolni kreaciji – Lacan v tej fazi govor identificira s čistim dejanjem. In natanko to dejanje, ki je v pravem pomenu besede determinirajoče, saj odloči subjektivno usodo, je moment, kjer subjekt doseže tisto malo svobode, ki jo omogoča realizacija njegove biti v redu simbolnega.

Smisel in nesmisel

Ta prva Lacanova zastavitev subjekta smisla se v celoti umešča pod oznako simbolnega determinizma. Toda ne toliko v obliki klasične postavke o podvrženosti subjekta Drugemu govornice, njegovi skrepenelosti v označevalcu, v obliki postavke nezavednega kot mesta Drugega ipd. – vse to je bilo sicer za rehabilitacijo psihoanalize konstruktivnega pomena. Tisto, kar si v širšem kontekstu zasluži ime simbolnega determinizma, je Lacanova stava, da lahko subjekt tisti moment smisla, ki se govoru po definiciji izmika, v polni meri realizira v registru simbolnega. Simbolni determinizem torej pomeni, da simbolno v zadostni meri determinira imaginarno, simbolno in realno, da je simbolno tisti od treh, ki mu na določen način uspe absorbirati njihovo heterogenost. V zaostreni obliki je mogoče reči celo, da simbolni de-

⁷ *Ibid.*, str. 79.

terminizem izključi realno: Lacanova definicija polnega govora kot govora, ki se vzpostavi v identiteti s tistim, o čemer govori,⁸ je definicija, ki vpelje identiteto med resnico (simbolnim) in njenim objektom (realnim). Polni govor, ki izreka resnico, v zadnji instanci izčrpa realno, asimilira in absorbira celoto realnega, ki se mu upira. Lacan v tej prvi fazi analizo postavi pod simbolni ideal, ki normira njen potek: subjekt se ob koncu analize v simbolnem realizira kot čista bit, smisel biti, torej kot ultimativni smisel nezavednega, ki je hkrati tudi smisel njegove lastne usode. To specifično gibanje k identiteti resnice in realnega, ki nastopi ob koncu analize, je mogoče razbrati tudi v eni od Lacanovih opredelitev poteka analize, ki omenjeno gibanje povezuje z diskrepanco med objektom subjektovega govora in dejstvom, da se ta govor naslavlja na Drugega:

Dejali smo, da subjekt začne analizo tako, da govori o sebi, ne da bi govoril vam, ali tako, da govori vam, ne da bi govoril o sebi. Ko vam bo lahko govoril o sebi, bo analiza končana.⁹

Identiteta med simbolnim in realnim, polna realizacija smisla v simbolnem, ki jo ta prvi dispozitiv Lacanovega poučevanja izpostavi kot iztek psihoanalize, se v nadaljevanju Lacanovega dela, če skrajno površno skiciram njegov potek, prevesi tako rekoč v svoje zrcalno nasprotje: smisel kot izmikajoči moment simbolnega in hkrati moment, ki se lahko v njem v celoti realizira, se postopoma prevesi na stran nesmisla – v točko, ki v Drugem konstitutivno manjka in je zato v njem po definiciji tudi ni mogoče realizirati. Nesmisel je zunaj Drugega, kolikor je Drugi kraj produkcije smisla, in torej nastopi kot njegova notranja meja. Nesmisel postane sinonim za to, da subjekt v simbolnem nima biti oziroma da njegova realizacija v redu simbolnega po nujnosti sovpadе z določenim simbolnim mankom. Subjekt je glede na simbolno vselej v precepu med tem, da pade pod atribut smisla, za ceno tega, da nima biti, oziroma tem, da se lahko v red biti umesti le tako, da nima nobenega smisla. Nesmisel nastopi v preseku teh dveh nemogočih alternativ. Toda ta vrzel nesmisla v Drugem dobi sedaj svoj skorajda naturalistični korelat – podvoji jo vrzel v realnem, ki je vrzel telesa, seveda tistega telesa, ki stopa v simbolno konstitucijo.

Lacan v XI. Seminarju, v katerem je mogoče detektirati to novo paradigmo (ne)smisla, vpelje strogo topološko analogijo med simbolno zevjo

⁸ Prim. J. Lacan, »Réponse au commentaire de Jean Hyppolite sur la 'Verneinung' de Freud«, v: *Écrits*, Seuil, Pariz 1966, str. 381.

⁹ J. Lacan, »Introduction au commentaire de Jean Hyppolite sur la 'Verneinung' de Freud«, v: *Écrits, op. cit.*, str. 373, opomba I.

nezavednega in realno zevjo telesa, zaradi katere se njegova seksualna konstitucija ne opira na enoznačen seksualni cilj spolne reprodukcije, temveč na pluralizem erogenih con – v tem pogledu je človeška seksualnost že v temelju polimorfno perverzna: telesa, ki vstopajo v označevalec, so po svoji naravi razkosana. Dejstvo, da seksualnega objekta ni mogoče enoznačno določiti, bo torej imelo dve posledici: najprej evidentno dejstvo, da ljudje v spolna razmerja ne vstopajo po matrici »katerakoli ženska za kateregakoli moškega in obratno«, ki bi z ekvivalenco, ki ukine možnost izbire, med spolnima partnerjema vzpostavila harmonijo. In drugič, če človeška seksualnost ne nastopi v paru moškega in ženske, temveč v pluralizmu objektov, vezanih na specifične erogene cone, to še ne pomeni, da lahko posamezni objekt gona nadomesti harmonijo spolnega para. Drugače rečeno, dejstvo, da objekt ni Eden in hkrati katerikoli (poljuben moški oziroma ženska), temveč da so objekti gona mnogoteri in delni (vezani na zev posamezne erogene cone, torej skopični, analni, oralni in zaklinjalni), ne pomeni, da množstvo objektov preprosto nadomesti odsotni Eden-objekt spolnega razmerja. Lacanova postavka, da »ni spolnega razmerja«, ne velja zgolj na ravni imaginarnega razmerja med spoloma, pač pa tudi na ravni vsakega spola posebej. Kar drugače rečeno pomeni, da je realna zev v telesu vsakega od spolov absolutna. Ni torej mogoče, da bi katerokoli telo s poljubnim objektom gona zacelilo, prekoračilo svojo lastno vrzel. Objekt mali *a* kot objekt gona torej ni ta ali oni objekt, ki lahko v najboljšem primeru zbuja le videz realne zadovoljitve. Nasprotno, objekt gona je tisti objekt, ki se proizvede kot preostanek kroženja okoli objekta, ki ga gon v tem, ko ga obkroži, vsakokrat znova tudi zgreši.

Ta objektni korelat, ki ga Lacan v XI. Seminarju priključi simbolni od-tujitvi v klasičnem pomenu besede, ni brez posledic niti za koncepcijo nezavednega niti koncepcijo psihoanalitične prakse. Če se je nezavedno v prvi etapi umeščalo pod okrilje Drugega, občega in danega polja pravil, Zakona, znotraj katerega mora subjekt realizirati svojo lastno usodo, nezavedno sedaj nastopi kot nekaj živega, presihajočega, pulzirajočega. Glede na realno predpostavko statičnega polja zgodovine nezavedno učinkuje kot čista diskontinuiteta: proizvaja dogodke, reze, ki se v čas vpisujejo kot čiste kontingence. Formula, po kateri je nezavedno strukturirano kot govorica, dobi svoj gon-ski ekvivalent – nezavedno je strukturirano v obliki vrše, mehurja, topološko gledano je identično erogeni coni. Nezavedno in erogena cona – oboje je nekakšna utripajoča zev, ki se odpira in zapira. Ta topološka identiteta med tistim, kar sodi v red simbolnega, in registrom gona, užitka, zadovoljitve, poveže dva heterogena registra, ki sicer nimata nobene skupne mere.

Če je torej Lacan v izhodišču smisel koncipiral kot realno, ki se mani-

festira v simbolnem in ki je bilo za subjekta hkrati tudi edino možno realno (konceptija smisla-resnice-govora, ki stopi na raven občega polja govornice), se register realnega sedaj v celoti osamosvoji. Realno postane to, kar simbolnemu po definiciji uhaja, česar simbolno ne more nikoli integrirati, in tisti moment, ki v njem kvečjemu participira na realnem, ni smisel, ampak nesmisel. Realno je meja smisla, ki ima v simbolnem učinke nesmisla. Sledeč takšni dispoziciji se spremeni tudi pojmovanje psihoanalitične prakse:

Psichoanalitična intervencija ne sme biti v nobenem primeru teoretična, prepričevalna, torej zapovedovalna; biti mora dvoumna. Analitična interpretacija ni namenjena temu, da bi jo razumeli; namenjena je temu, da povzroča nejasnost.¹⁰

Psichoanalitična intervencija v simbolno konstituirano realnost vnaša realno, dozira tesnobo, pri čemer govora ne identificira s smislom, temveč označevalce reducira na njihov konstitutivni nesmisel. Analitična interpretacija zruši temelje smisla in zamaje fantazmo, ki konstituira in drži skupaj neki partikularni, in splošneje, sleherni možni svet. Samo pod pogojem, da psihoanalitična intervencija učinkuje nesmiselno, da analizanta preseneti prav s tem, da nima v danem kontekstu njegovega govora nobenega smisla, lahko premakne koordinate in sproži nov asociacijski niz. Pri čemer konec analize ni več vezan na idealizacijo smisla oziroma na polno realizacijo subjekta v Drugem, temveč na osamitev vrzeli Drugega, nesmisla, ki ga v realnem podvaja objekt *a* – konec analize je »identifikacija« subjekta z realnim objekta, ki sovpade s prekoračitvijo fantazme, z afirmacijo radikalnega nesmisla in izločitvijo, ločitvijo objekta *a* od njegove idealizacije v Drugem. Konec analize je prehod subjekta od velikega Drugega k malemu drugemu. Modalnost psihoanalize se s tem prevesi iz nujnega v kontingentno: realizacija nemožnega smisla nezavednega, ki subjekta v Drugem vpiše v nujnost njegove lastne usode, pade v kontingenco objekta *a*, ki se v realnem dodaja sami nemožnosti Drugega. Psihoanaliza tako ni več praksa, ki nemožno pretvarja v nujno, temveč praksa rokovanja z nemožnim, ki se konča z izvrženjem, z izločitvijo nečesa radikalno kontingentnega.

Smisel med R, S, I in sintomom

Pozna etapa Lacanovega poučevanja je še dodaten in pravzaprav ključen

¹⁰J. Lacan, »Odgovori na vprašanja študentov«, v: *Sodobna literarna teorija*, Temeljna dela, Krtina, Ljubljana 1995, str. 91.

obrat logike oziroma topologije smisla. Smisel predvsem ni več enoznačen in ni več vezan izključno na register simbolnega: je smisel, razcepljen oziroma raztrojen na registre R, S, I. Imaginarni smisel, simbolni smisel, realni smisel (kar je sicer *contradictio in adjecto*¹¹). Pozni Lacan je skratka Lacan črkovnih permutacij in protislovij, tudi in predvsem protislovij smisla, ki jih proizvaja križanje, sekanje, vozlanje heterogenih registrov. V tem pogledu je vprašanje smisla pravzaprav paradigmatično.

Trije registri povzemajo, reartikulirajo, zastrujejo Lacanove koncepte. V *Televiziji* lahko identificiramo tole razporeditev: imaginarni smisel je smisel zdravega razuma, fantazmatsko osmišljanje sveta, zastiranje njegove konstitutivne vrzeli. Simbolni smisel je nesmisel, točka, na kateri smisel manjka, njegova meja, inherentna razlika, razcep, Drugi, ki je konstitutivno necel. Realni smisel je užitek-smisel, zapis *jouis-sens* združuje *jouissance* kot užitek in *sens* kot smisel, denimo užitek kot edini smisel simptoma. Seminar *Sintom* doda še zapis *j'ouïs-sens*, slišim-smisel oziroma tisto, kar slišim, ni nikoli nič drugega kot smisel, kolikor je smisel način, kako postane užitek možen, slišen oziroma razumljiv.¹² Zaradi tega realnega užitka-smisla pade psihoanaliza na raven prevare, sleparstva: nejasni užitek simptoma razrešuje z vnašanjem smisla. Toda ker je smisel vselej imaginaren, nikoli ne doseže realne točke razrešitve simptomatskega vozla, sestavljenega iz treh obročev. Osmišljanje simptoma in njegovo (re)produciranje se lahko nadaljuje v slabo neskončnost. Psihoanaliza torej uspe samo pod pogojem, da spodleti, da se reši transferne hipoteze, da je govorica simptoma smiselna. Psihoanaliza je torej prevara, ki je na ravni svojega pojma le, če pripelje subjekta do točke svoje lastne ukinitve.

To heterogeno trojnost smisla, ki omogoča konceptualne permutacije različnih dometov, podvaja še ena konceptualna linija, ki dobi svoj jasen pomen predvsem ob navezavi na Lacanova predhodna razvijanja o smislu. Če je bil namreč smisel v prvi etapi moment, ki je v determinizmu simbolnega razprl možno točko svobode, in če je bil nato nesmisel kot hrbtna plat smisla točka, ki je razcepila Drugega in razprla možnost za prehod subjekta na stran objekta, potem sta oba ta dva momenta smisla še vedno ključno povezana s predpostavko, da je mogoče Drugega subvertirati, oziroma natančneje, da je Drugi vselej že svoja lastna subverzija – bodisi zato, ker je Drugi realizacija resnice znotraj Drugega (realno, ki se realizira v simbolnem), bodisi zato,

¹¹ »Realno nima smisla, saj da terminu realnega smisel le smisel kot izginjajoč, zveden na to točko trojnosti«, prim. J. Lacan, Seminar XXII, *R, S, I*, tipkopolis, predavanje 18. marca 1975.

¹² Prim. J. Lacan, Séminaire livre XXIII, *Le sinthome*, Seuil, Pariz 2005, predavanje 20. januarja 1976.

ker je Drugi kot drugi, kot objekt, afirmacija imanentne zunanosti Drugega (realno kot Drugi, drugi register v razmerju do simbolnega). Smisel in nesmisel sta oba točki destitucije Drugega. In hkrati torišči možne subjektivne emancipacije (bodisi preko Drugega bodisi preko objekta). Medtem ko je pozna etapa Lacana neposredni obrat te logike: revolucija, emancipacija, osvoboditev, napredek, vse to so gole sanje, *rêve-olution* – točka potencialne subverzije se sprevrže v iluzorno sanjaštvo, v vrtenje v krogu, iz katerega ni videti nobenega možnega povratka. Imaginarna dimenzija smisla je zaostrena do skrajnosti: vse, kar je, je smisel, brezmejna atribucija smisla nastopi kot ultimativni horizont, od katerega ni mogoče nič drugega, se pravi, da ni Drugega smisla. Kar bi lahko preformulirali tudi takole: (s)misel je brez nemožnega. Vse je smiselno-možno, tudi in zlasti samo nemožno. Smisel torej ni ime za Drugi smisel smisla niti ni ime za Drugo stran nesmisla, temveč imenuje natanko samo smiselnost smisla. Od kreativne moči simbolnega, od *creatio ex nihilo*, so preostali zgolj imaginarni učinki prešitja. Učinki, ki ne prebujajo, temveč uspavajo: prebujenje iz sanj je prebujenje v realnost, torej v nove sanje. Prebudimo se zato, da lahko še naprej sanjamo.

Kako naj psihoanaliza v takšnem univerzumu, v katerem je smisel absolutno smiseln, intervenira v govorico? Drugače rečeno, kako lahko psihoanaliza kot praksa rokovanja z nemožnim funkcionira v dobi, ki iz smisla izključuje njegovo nemožno, oziroma kako naj ji uspe, če je simbolna realnost strukturirana kot religiozno osmišljanje, ki v svoji konstituciji ne premore niti najmanjšega momenta negotovosti? Vprašanje bi lahko postavili tudi takole: kaj je psihoanaliza v času, ko nezavedno spodleti, ko nezavednemu ne uspe – *l'insuccès de l'Unbewusste* – in ko je edina možna opora nezavednega pomota – *l'insu que sait de l'Une-bévue* –, lapsus, spotika, zdrs v govorici smisla, vendar zdrs, ki se takoj vpiše v režim možnega: »pomota je vselej možna, kar pomeni, da ne bo trajala večno, da se bo kot pomota prenehala«,¹³ prenehala zapisovati v govorici smisla? Kaj torej ostane od psihoanalize, ko je njena intervencija omejena na reprodukcijo smisla in ko ji ne preostane drugega, kot da postane nema priča njegovega samoopljanja?

Lacan je svoj odgovor formuliral v obliki simptoma oziroma, kot je to preformuliral, v obliki sintoma.¹⁴ Simptom v poznem Lacanovem poučevanju nastopi v napetosti med simptomom kot subjektivno artikulacijo nemo-

¹³ Prim. J. Lacan, Seminar XXIV, *L'insu que sait de l'Une-bévue s'aile à mourre*, tipkopis, predavanje 14. decembra 1976.

¹⁴ Zapis *sinthome* v stari francoščini poleg na *symptôme*, simptom, asociira tudi na sintetičnost, torej na sintetično simptomatsko tvorbo, in na *saint homme*, sveti človek, svetnik (prim. tudi *Televizija*, kjer Lacan položaj analitika kot izvržka, izmečka, povezuje prav s svetnikom).

gočega in nejasnega užitka (ki je hkrati tudi edini možni odgovor nanj) ter simptomom kot nekim rokovanjem, s katerim se simptom kot tisto, kar ne gre, in kar ponavadi tvori osnovno materijo analize, sprevrže v neko večščino. V tem pogledu je simptom tako začetna kot končna postaja analize: je hkrati razlog analitičnega dela ter njegov iztek. Konec analize torej ni več definiran v terminih redukcije in transgresije (odprava simptomov in prekoračitev fantazme), temveč kontinuitete in identifikacije. Vendar tokrat ne identifikacije in učinka idealizacije, ki bi se odvila v redu Drugega, temveč identifikacije, ki nastopi v redu užitka. Konec analize je identifikacija s simptomom in zadeva neko iznajdbo, s pomočjo katere postane užitek znosen. Subjekt zna shajati s simptomom, kolikor ta strukturira njegov lasten užitek. Analiza se torej ne konča s kontingentnim dejanjem (srečanje z realnim), temveč je njen konec vse prej povezan z vpeljavo neke možne in kontinuirane *praxis*.

Glede na užitek se torej usoda subjekta odloča v izbiri med simptomom/sintomom in norostjo, oziroma drugače, če izvzamemo norost, je edini možen odgovor na užitek prav simptom. In to velja tudi za psihoanalizo, oziroma natančneje, za psihoanalitika, v tem primeru za samega Lacana:

Realnost je [...] tisto, kar deluje, resnično deluje. Toda tisto, kar resnično deluje, nima nobene zveze s tistim, kar imenujem realno. To, da moje realno – kajti moram si ga pripisati sebi v prid – pogojuje realnost, na primer realnost vaše navzočnosti, je zelo tvegana predpostavka. Tu obstaja neko brezno, za katero še zdaleč nismo zmožni zagotoviti, da je prehodno. Drugače rečeno, instanca vednosti, ki jo Freud obnovi, hočem reči prenovi v obliki nezavednega, nikakor ne predpostavlja nujno realnega, ki se ga poslužujem. [...] tisto, kar sem imenoval realno, sem izumil, ker se mi je vsililo. [...] realno prinaša element, ki lahko imaginarno in simbolno pripravi do tega, da držita skupaj. Rečem lahko, da ni v tem nič več kot moj simptom. [...] Kolikor je Freud zares nekaj odkril – in predpostavimo, da je to odkritje resnično –, lahko rečemo, da je realno moj simptomatski odgovor. Če ta odgovor reduciramo na njegovo simptomatičnost, potem vsak izum reduciramo na sintom.¹⁵

Psihoanaliza, konkretno Lacanova psihoanaliza, ni znanost, ki bi patologijo oziroma simptomatologijo izključila iz objektivnega polja vednosti. Nasprotno, Lacanova psihoanaliza, realno, za katerega pravi, da ga je izumil, ni nič drugega kot njegov lasten simptom, način, kako je odgovoril na

¹⁵J. Lacan, *Le sinthome*, op. cit., predavanje 13. aprila 1976. (Prim. tudi slov. prevod tega poglavja, v *Problemi 4/5*, letnik 2007, Društvo za teoretsko psihoanalizo, Ljubljana, str. 154–155.)

nejasen užitek Freudovega tumbanja o nezavednem, moment minimalnega vnosa smisla v Freudovo odkritje.

Ključno vprašanje se seveda glasi, ali to pomeni, da psihoanaliza, da Lacan kot psihoanalitik, ki je izumil realno, hkrati s tem pristane na stališču, da ni realno nič drugega kot smisel? Ali to pomeni, da je psihoanaliza zgolj še en smisel, Lacanov smisel ali smisel vsakogar, ki se z njo ubada, smisel v verigi ostalih smislov, smisel zdravega razuma? Da in ne. Da, kolikor, kot že rečeno, je vnos smisla v realno, se pravi izključitev realnega edini možen način, kako se izogniti norosti. Kolikor tako rekoč ni drugega režima od režima smisla, če človek noče biti norec. In hkrati ne, kolikor je sintom, Lacanov sintom realnega hkrati tudi paradigmatičen sintom za samo psihoanalizo, ki register smisla zavozla z realnim, z Lacanovim realnim, ki je v tem primeru nerazločljivo od realnega same psihoanalize. Ta singularni spoj psihoanalize (univerzalne vednosti) in Lacana (partikularnega simptoma) je mogoče razvozlati v nekem stavku iz seminarja *Sintom*, ki se glasi takole:

Ker je realno brez smisla, nisem prepričan, da se smisel tega realnega ne bi mogel pojasniti tako, da ga imamo za nič manj kot sintom.¹⁶

»Ker je realno«, torej realno psihoanalize, realno za psihoanalizo, »brez smisla, nisem prepričan, da se smisel tega realnega«, se pravi smisel, ki ga v realno psihoanalize ni vnesel nihče drug kot Lacan, »ne bi mogel pojasniti tako, da ga imamo za nič manj kot sintom«, namreč Lacanov sintom, ki pa hkrati funkcionira kot spoj, ali natančneje, kot vozle, boromejski vozle psihoanalize, Lacana in realnega, torej kot Lacanov lastni sintom, ki pa je hkrati tudi psihoanalitični koncept.

Če povzamem, psihoanaliza prekinja s poljem zdravega razuma, toda za ceno tega, da mora biti njen smisel vsakokrat na novo izumljen, in izumljen mora biti natanko tisti smisel, ki v režimu smisla afirmira njegovo realno, ki pa, natančno vzeto, nikoli ne more biti nič drugega kot smisel, torej prav izključitev realnega. Realno psihoanalize je torej minimalna razlika smisla, ki pa ni simptom psihoanalize, temveč simptom psihoanalitika oziroma tistega, ki psihoanalizo oziroma njen smisel v danem trenutku tudi izumi.

¹⁶ *Ibid.* (Slov. prev. str. 157.)